

מבוא

אפקח עיני, והנה - קיבוצי חי מסביב בקולות רועמים ודקים, באוושות קלות, ותהיתי אני בלבי: לשם־מה עלי לרדת שוב אל תחתית השאול? לשם־מה ללבוש שוב בגד־הפסין, ולחוש ריח הבשר החרוך?! זמן רב סברתי, לשמחת לבי, שאוכל לגנוז את זיכרונותיי, לא להעיב זוהר שמים צלולים; ולא במקרה סברתי כן; שהרי השקפתי היסודית אומרת לי, כי צווינו לתקן את החיים, ולא להסתפק בבכי של־עקרות על מה שחלף. אבל עכשיו נראה לי שהחיים עצמם תובעים ממני, למען המשכם האנושי - לחטט בין רשימות שהצהיבו מיושן, לחזור ולרדת אל נבכי נפשי: לרשום עלי השכול והשילום, בשביל לזכור ולהזכיר, כי לא תשוב עוד אושוויץ, למען שאת קולי לנגד הללו שחוזרים ומקימים על רגליהם הרקובות אותן מפלצות שהציתו את האש של כבשני אושוויץ.¹

רות בונדי נולדה בשנת 1923 בפראג, בירתה היפה של צ'כוסלובקיה. משפחה קטנה - האם פרנצי, האב יוסף והאחות דיטה. אהבותיה היו, כך סיפרה, לימוד וקריאה, שיטוט בעירו היפה של קפקא והרהורי לב. ילדה ונערה מרדנית למדי ששאפה ללימודים גבוהים, אך הוריה שלחו אותה לבית הספר למסחר.

ב־1942, בת 19, היא גורשה לגטו טרוזין ועבדה בו בבלוק הילדים. ב־18 בדצמבר 1943 - שלצתים כינתה אותו יום הולדתה השני, ולימים יהיה זה גם מועד לידת בתה, טל - נשלחה לאושוויץ־בירנקהאו עם הקבוצה שהרכיבה את "מחנה המשפחות"

1 שי"ק 1957, 215.

השני. ביולי 1944 נשלחה מאושוויץ לנױנגַמֶה (Neuengamme), מחנה ריכוז ברובע נוינגמה שבהמבורג. רות מספרת גם על גבר גרמני, מבוגר, שלמד את מסלול האסירות בדרכן מציריפי המגורים שלהן לפינוי הריסות המבורג, ומעת לעת השאיר להן, בְּמחבוא מסומן בדרך, חצי כריך או תפוח. היו גם כאלה, את יודעת, נהגה לומר. מנוינגמה גורשה לברגן-בלזן, ומשם, והיא כבר בשלבי גסיסה, שוחררה על ידי הבריטים ב־15 באפריל 1945, מועד שחרור המחנה. במהלך השואה איבדה את כל בני משפחתה, עשרים וחמישה במספר, מלבד סבתה, בן דודתה ואחותה. אימה נספתה בגטו, ואביה ששרד את אושוויץ נפטר מתשישות באחד ממחנות־הלוויין של דכאו (Dachau).

לאחר המלחמה חזרה רות לצ'כוסלובקיה. בראשית 1949 עלתה לישראל במסגרת גח"ל, נישאה וילדה בת. היא עבדה כעיתונאית בעיתון דבר במשך כשלושים שנה, והייתה חוקרת, סופרת ומתרגמת. על אף שהמילה הכתובה, כמו גם ספרות והיסטוריה, היו חלק ממהותה, לא הרבתה לכתוב על השואה ככלל ועל התנסותה האישית בפרט. מעולם גם לא מסרה עדות. במלאות שלושים שנה לשחרור המחנות, באפריל 1975, כתבה בגיליון סוף השבוע של עיתון דבר מאמר שכותרתו "הנצח של שלושים שנה": "כל הבניינים הרבים שהוקמו לזכר קדושים, כל ספרי הקהילה שראו אור, כל המחקרים שנכתבו, כל האזכרות שנערכו, כל היערות שניטעו, כל נכבדי העולם שהובאו ליד ושם – אולי לא נועדו אלא להסוות את חוסר־האונים על שכלל לא ניתן להנציח את זכר חללי השואה. למתים אין אשליות – לא להם נועד יום השואה והגבורה, לא להם חלק בציון שלושים שנה לשחרור המחנות. [...]”².

לאחר שדנה בתפיסתו של מושג הגבורה בחברה הישראלית – זה הקבוע כאבן הראשה, שבלעדיה תקרוס המסוגלות לשאת את זיכרון השואה – אל מול, כמובן, זיכרוןם המעיק של ההולכים "כצאן לטבח", היא כותבת כמעט בהתרסה: "את הלוחמים ניתן להבין, יש להם קודמים בהיסטוריה היהודית וממשיכים בימינו; אבל אין מי שיודעה עם ההולכים לתאי הגזים, והזדהות היא הנצחה. אהבה היא הנצחה, ואותם אין מי שיאהב". האימה קשה מדי. היא ממשיכה וכותבת:

אף לא עמדה לנו נדיבות הלב להקדיש לששת המיליונים הנרצחים במנגנון ההשמדה המשוכלל בתולדות האנושות, מילה משלהם, יחידה כדרך מותם, אלא השתמשנו במילה הניטרלית "שואה", שאינה אומרת אלא אסון גדול. שואה יכולה להתחולל גם בעת רעידת אדמה, אפשר לדבר גם על שואה כלכלית או שואה חברתית. לשואה אפשרויות רבות, [...] בשואה לא רואים את השלדים, לא מרגישים בריח הגנו. שואה היא צרפול, כיסוי, מגן. [...] כל זיכרונות ניצולי השואה מעוותים, בעצם לא משקפים את המציאות. כי הם נותרו בחיים, כי היה כאן ניצחון על המוות, כי לא הגיעו עד השלילה המוחלטת, לא באה האימה האחרונה, לא ירד ליל-הלילות.³

ועם כל זאת, ושמא על אף ולמרות הכול, כתבה רות על השואה. "במנות קטנות", בלשונה. כך גם בכתיבתה ובהרצאותיה על אודות השואה: דיוק, מחויבות בלתי מתפשרת בדרכה המחקרית, חשיבה בהירה ועצמאית שאינה נופלת לפח יקוש של נרטיב כזה או אחר או של מסגרת תיאורית משתנה תדיר, ואהבה. רות כתבה באהבה נטולת שיפוטיות של מי שהייתה שם, ויש בה הבנה כלפי אלה ששבו, ואלה שלא. ניכר ניסיון עיקש ומכמיר בכנותו לשלב בכתיבתה גם הומור, ובעיקר לתאר את האימה על דיוקה, ועם זאת באופן שיאפשר אולי להפנים אותה, להאזין לה, להיות ערים למלודיה המשתנה תדיר. אפשר שרק שורדי שואה מסוגלים להכיל את הזדהות האהבה, שהיא הזיכרון והסיפור האמיתי שעליו כתבה רות במאמרה בעיתון דבר.

ספר זה עוסק בחייהן של נשים יהודיות במחנה הריכוז וההשמדה אושוויץ-בירקנאו בשנים 1942-1945. הוא מונוגרפיה על מקום יחיד בזמן ובמקום - מקום שהאור המת המוקרן ממנו משפיע על שורדיו, בניהם ובנותיהם והחברה בכללותה.

מטרת הספר אינה להציע הסבר חדש לנאציזם או לשואה. הוא אף אינו עוסק בנאציזם או בשואה בכללותם, אלא במקום אחד ובתקופה אחת במסגרתם. לא חיפשתי הסבר ופרשנות חדשים, אלא ניסיתי לתאר תיאור היסטורי ולהציע מונוגרפיה מקיפה ככל האפשר של התנסות הנשים היהודיות במחנה. משום כך

אין בו דיונים ארוכים באידיאולוגיה הנאצית, בהתפתחות "הפתרון הסופי", או הרהורים פסיכולוגיים ופילוסופיים על אודות הרוצחים. הספר מנסה לשרטט תמונה שתהיה תיאור של מקום אחד ושל גורלן של האסורות בו. אין זו, כמובן, תמונה מושלמת, כזו שלא ניתן להפוך בה, וספק אם אפשר בכלל לספר את "מה שאירע כפי שאירע". ניסיתי לשרטט את ההתנסות הנשית היהודית במחנה אושוויץ משנת 1942, השנה שבה הגיעו אליו היהודיות הראשונות, ועד שחרורן, אך גם ובעיקר במחנות אחרים, בחודשים אפריל-מאי 1945, כפי שעולה מהעדויות, הספרות האוטוביוגרפית והראיונות שנכתבו או נמסרו, מלאַךּר המלחמה ועד ימינו. אציג את ייחודה של ההתנסות הנשית במחנה, ייחוד שנבע משילוב של ראיית העולם הנאצית, הפיזיולוגיה הנשית ומגדר.

מחנה אושוויץ, הן בהקשר של "הפתרון הסופי" הן כשלעצמו, נחקר לא מעט.⁴ המחקר קובע שב-12 שנות קיומו של המשטר הנאצי נרצחו במחנות הריכוז וההשמדה למעלה מ-1.3 מיליון מיהודי אירופה, מרביתם באושוויץ ובמיידנעק (Majdanek).⁵ חוקרים מציינים שההתמקדות המחקרית ברצח ההמוני במחנות אלו בהקשר רחב של מחנות הריכוז, בשעה שהיו מחנות ריכוז והשמדה, אינה מייצגת בהכרח את מערך המחנות ככלל.⁶ במחנות הריכוז הגרמניים שהוקמו לפני המלחמה, 1933-1939, שיעור הנשים בקרב האסירים לא עלה על 4-10 אחוזים לפני 1939.⁷ 202,764 אסירות מתוך 714,211 אסירים רשומים, או 28 אחוזים,⁸ כאשר 132,000 מהאסירות היו באושוויץ.⁹ את מספר הנשים היהודיות במחנות הריכוז לפני המלחמה אפשר לאמוד במאות בודדות עד כאלף לכל היותר. וונשמן (Wünschmann) מציינת שעל אף שנשים יהודיות סבלו מאלומות

4 גוטמן 1957; גוטמן 1980; גוטמן וברנבאום 2003; גרייף 1999; נוימן 2002; בראונינג 2004; Kogon (1946) 2006; Langbein (1972) 1995; Czech 1990; Sofsky 1997; Orth 1999; Długoborski et al 2000; Herbert et al 2000; Benz and Distel 2005-2009; Bartosik et al 2014; Wachsmann 2016
 5 Wachsmann 2015; Herbert et al. 2000
 6 Piper 2002; Wünschmann 2015
 7 Caplan 2015, 83
 8 Ibid., 83
 9 Pfingsten and Fullberg 1998, 911

ניכרת יותר מנשים לא־יהודיות, אין מקרים מתועדים של רצח נשים יהודיות במחנות הריכוז לפני המלחמה.¹⁰

במחנה הריכוז וההשמדה אושוויץ־בירקנאו נרצחו מעל מיליון יהודים ועשרות אלפי בני לאומים אחרים. כ־74,000 פולנים, 23,000 בני רומה (Roma), 15,000 שבויי מלחמה סובייטים, עדי יהוה, הומוסקוסאלים ואסירים פוליטיים ממדינות נוספות.¹¹

בתום מלחמת העולם השנייה הפך המחנה לאחד מסמליה המובהקים ביותר של שואת יהודי אירופה על הרוע המבעית שבה. עם זאת, לא משום כך הספר מתמקד במחנה זה. מתוך רצון לחקור ולהעמיק בהתנסותן של נשים יהודיות במחנות ריכוז כמו גם במחנות השמדה, אושוויץ הוא כמעט הבחירה האפשרית היחידה. מחנות אושוויץ ומיידנק הם היחידים שהיו שילוב של מחנות ריכוז והשמדה, אך ממיידנק שרדו פחות אסירים. מחנה הנשים ראוונסבריק (Ravensbrück) נחקר לעומק, ורוב אסירותיו היו לא־יהודיות.¹² אין פירוש הדבר, כמובן, שלא היו נשים, יהודיות כמו לא־יהודיות, במחנות ריכוז ועבודה רבים אחרים, שנרצחו או סבלו מתנאי חיים איומים. חשוב כל כך להמשיך ולחקור את מחנות הלוויין לנשים של מחנות ריכוז מרכזיים ואת מחנות העבודה לנשים בעיקר בשנים 1944–1945. נשים יהודיות נרצחו כמובן במחנות ההשמדה האחרים, אולם מבנהו ואופי התפתחותו של אושוויץ, קרי שילוב של שלושה סוגי מחנות, הביא לכך שמרבית שורדי מחנות ההשמדה הם משם. לצורך השוואה, ממחנות ההשמדה האחרים – חלמנו (Chelmno), בלז'ץ (Belzec), סוביבור (Sobibor), טרבלינקה (Treblinka) ומיידנק – יש מאות ניצולים בלבד. מאושוויץ ניצלו כ־60,000 אסירים ואסירות, יהודים ולא־יהודים. באופן יחסי למחנות המוזכרים, מאושוויץ נותרו לא מעט תיעוד ומסמכים גרמניים.¹³

10 Wünschmann 2015.

11 <http://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-and-shoah/the-number-of-victims>

Auschwitz State-Museum

12 ראו לדוגמה: אגסי 2011; 2003. Apel.

13 גושמן 1990, 1012–1015.

עקב כך, קורפוס ספרי הזיכרונות והעדויות מאושוויץ שנמצא בידינו הוא הגדול ביותר לאין ערוך לעומת המחנות שצוינו לעיל, כמו גם היקף התייעוד הגרמני. אלא שקורות המחנה לוקים בהיעדר מפתיע של מחקר שיטתי בדבר התנסות האסירות בו באופן כללי, וגורלן של אלה היהודיות בפרט. חיהן של אסירות יהודיות באושוויץ-בירקנאו היו שונים לעתים קרובות תכלית השינוי מחיהן של אסירות לא־יהודיות.

שוני מהותי זה נבע בראש ובראשונה מסיבות אידיאולוגיות. בניגוד לאסירות בנות לאומים אחרים, להוציא את האסירות בנות הרומה, האסירות היהודיות נועדו להירצח בסופו של דבר, יחד עם ילדיהן, כחלק מ"הפתרון הסופי".

שלא כמו אסירות בנות לאומים אחרים, מרבית בני משפחותיהן של האסירות היהודיות מתו או נרצחו לפני כניסתן למחנה או עם הגעתן. משפחתן, ביתן וקהילתן חרבו כמעט לחלוטין. ממדי אובדן אלו, כמו גם הידיעה הברורה שגורל זה עתיד להיות גם גורלן, היו הבסיס לחייהן במחנה. נוסף על כך, תנאי החיים שלהן במחנה היו גרועים מאלה של בנות לאומים אחרים עקב אותו ממד אידיאולוגי, והדבר בא לידי ביטוי בסלקציות התכופות במחנה שבמסגרתן נרצחו יותר אסירות יהודיות מלא־יהודיות. בהיעדר משפחות נמנעו מהן תמיכה במשלוח חבילות כמו גם כוח ומזור נפשי שהביאה הידיעה שהם בחיים. נוסף על כך, פחות נשים יהודיות הגיעו לעמדות כוח במחנה, שאיפשרו חיים סבירים יותר ואף העלו את סיכויי ההישרדות, או עבדו ב"פלוגות" עבודה שנחשבו טובות יחסית לאחרות, ושהעבודה בהן התנהלה תחת קורת גג, ואף איפשרה להשיג תוספת מזון. אסירות יהודיות סבלו מגילויי אנטישמיות מצד אסירות אחרות וכן מהתעללויות פיזיות ונפשיות קשות יותר.¹⁴

מגבלת ההיקף של הספר, על הפרמטרים שנבדקו בו, הותירה מחוץ לדיון את התנסותן של אסירות לא־יהודיות. עם זאת, לעתים נכללים אזכורים מעדויות ומספרים של אסירות לא־יהודיות ואסירים יהודים ולא־יהודים, המציגים את נקודת המבט הקרובה שלהם.

אשוויץ היה מקומות רבים. במובנים רבים קשה להצביע על אותו "אשוויץ" עבור יותר משניים-שלושה אנשים. חויית אשוויץ השתנתה מאדם לאדם; מועד ההגעה, מוצא, מבנה האישיות, מכסת המוות היומית. לגילם של המגיעים הייתה משמעות של חיים או מוות במהלך הסלקציה הראשונה, ואם עברו אותה, הוא השפיע על חויית אשוויץ שלהם ועל חייהם. גם המצב המשפחתי היה מאפיין קריטי. כך, למשל, אימהות לילדים קטנים או נשים בהיריון נראה לעין נשלחו בדרך כלל ישירות למוות או לבלוק הניסויים.¹⁵ מגדרו של אדם השפיע גם הוא במקבץ המרכיבים של אידיאולוגיה-ביולוגיה-מגדר.

והיה גם גורם המזל. האם מישוהו מ"קומנדו קנדה"¹⁶ אמר לך להעלות את גילך במהלך הסלקציה? האם היה מי שלחש לך לומר שאת בעלת מקצוע חיוני? ההיה מי שאולי חיך אליך ביום הראשון ונתן לך מעט עידוד וכוח להמשיך? המזל וצירופי המקרים המדהימים חוזרים ונשנים בסיפורי הניצולים, כמו גם הסיפורים על דבר מה עלום שהחזיקם בחיים. כפי שניסחה זאת רות בונדי – לא ניתן היה לצפות את סיכויי ההישרדות, שהיו תלויים במכלול מורכב של משתנים:

מאז חזרו וביקשו היסטוריונים וחוקרי נפש שעטים עלינו, הדינוזאורים, לפני היעלמם הסופי, לדעת אף הם: בזכות מה שרד אדם בשואה? עלי-פי עדות הניצולים מצטיירת תמונה מעוותת: לכל אחד סיפור מופלא על קמע ששמר עליו, על נחישות דעת לשרוד כדי לספר, על אמונה בהשגחה עליונה, על מעשה נסים שקרה. אילו אותם מיליונים שלא שרדו יכולים היו למסור עדות אף הם, היו גם בפיהם סיפורים על קמע, על אמונה בחסדי

15 הידוע שבהם היה בלוק 10 במחנה אשוויץ I, אך היו גם בלוקים נוספים ששימשו ל"ניסויים רפואיים".

16 "קומנדו קנדה", כינוי בשפת האסירים לאזור המחסנים באשוויץ ובבירקנאו, שבהם אוחסנו ומוינו חפציהם השדודים של הנרצחים ושל אסירי המחנה. מאות אסירים, גברים ונשים, בעיקר יהודים, עבדו בניקוי, מיון, איתור חפצי ערך והכנת הפרטים למשלוח לגרמניה. שם הרשמי של המחסנים היה Aufräumungskommando ובהמשך Effektenlager. העבודה ב"קומנדו קנדה" נחשבה מהטובות במחנה, משום שהיה אפשר 'לארגן' בה מזון וחפצים שונים ולסחור בהם בשוק השחור במחנה. כמו כן, עבודה זו התבצעה במקום סגור, ולא הייתה קשה במיוחד מבחינה פיזית.

שמים, על החלטה נחושה להחזיק מעמד, על תקווה שהעניקה כוח - רק שאתם השיג המוות, על-אף הכול.¹⁷

אך אושוויץ היה גם מקום אחד. מקום שבו רוסקה לחלוטין המציאות שידעו האסירים בטרם נכנסו אליו. האובדן, הבדידות, משטר הטרור, ההשפלה והדה-הומניזציה הטילו עול כבד ולחץ קיצוני על האסירים. נוכחות המוות, הרעב הבלתי נסבל, הקור, ההשפלות, היעדר ביטחון בסיסי בכול, היעדר ממד הזמן, גילומו של הקיום האנושי בגוף העירום בלבד - כל אלה הם חויית אושוויץ האחת, הבסיסית.

לשאלה אם יש מקום להקדיש חלק מובחן בחקר השואה להתנסותן של נשים במהלכה, ניתנה זה מכבר תשובה חיובית. גזע ומגדר עמדו במוקד השואה. המגדר השפיע על האופן שבו הנאצים יישמו את האידיאולוגיה הגזענית שלהם.¹⁸ קורפוס מחקרי מוצק עוסק בייחודה של ההתנסות הנשית בשואה, כולל התייחסות לנושאים ולמקומות ספציפיים. קורפוס זה הופיע מהמחצית השנייה של שנות ה-80 של המאה ה-20 ועד ראשית העשור הראשון של המאה ה-21. בפרק זמן זה נערכו המחקריים החלוציים ופורצי הדרך בתחום, שהתמקדו בייחודיות ההתנסות הנשית במהלך מלחמת העולם השנייה ובשואה.¹⁹ חקר הנשים בשואה הגיע בתקופה זו להישגים ניכרים, ובזכותו הפך הנושא לנוכח ולנקודת בוחן משמעותית במחקרים עתידיים.²⁰

הקורפוס המחקרי הנדון היה הבסיס למחקרי בראשית הדרך. כבת לאב שורד אושוויץ, בקיבוץ שרוב חבריו וחברותיו היו אף הם שורדי אותו מחנה

17 בונדי 1997, 45.

18 Koonz 1987; Goldenberg 1990; Bock 1992; Ofer and Weitzman 1998; Cushman 2010, 27-28; Goldenberg 1990; Bock 1992; Ofer and Weitzman 1998

19 ראו לדוגמה: Ringelheim 1983; Ringelheim 1985, 741-761; Briedenthal et al. 1984; Heinemann 1986; Koonz 1987; Goldenberg 1990; Bock 1992; Bock 1993; Ritter, and Roth 1993; Kaplan 1998; Ofer and Weitzman, 1998; Baumel 1998; Baer and Goldenberg 2003.

20 גם כאשר כבר הובן בשדה המחקר שקשה מאוד עד בלתי אפשרי להתעלם ממחקרים אלו, הם ספגו ביקורות קשות. כדוגמה מייצגת ראו: Schoenfeld 1998, 5-42.

וסיפרו סיפורים שונים, מקור הידע הראשוני שקיבלתי בנושא היה ארץ לא־נודעת של מונדות רבות המורכבות מ"היסטוריה שבעל־פה". מסיפורים אלו למדתי בהדרגה, שחלק מהותי מהתנסות החיים במחנה נבע מחוויות שאפשר להגדירן אנושיות־כלליות. מצוקת האדם היוותה כמובן את ליבת ההתנסות. "האדם העירום", כך כיניתי אותו ביני לבין עצמי, מי שהופשט מכל מה שאנו מגדירים כ"אדם" בחיי היומיום השגרתיים שלנו: הירות, הזכות לחיים, האני, משפחה, חברים, קהילה, לבוש, שיער ורכוש. אדם שנאלץ להיאבק על חיו ולהתמודד עם מצוקות הגוף והנפש בעזרת כוחותיו הפנימיים בלבד. מאבק ההישרדות היה קשה, לעתים אכזרי מאוד, לעתים מלווה בהתלבטויות קשות שאפשר לכנותן מוסריות, טראומטי.²¹

אולם אני זוכרת גם סיפורים אחרים שהטרידו אותי. סיפורה של שורדת שהגיעה למחנה כנערה ותיארה בהרחבה את תחושותיה לגבי הפסקת המחזור במחנה.²² סיפורה של שורדת אחרת על הפחד הנורא מאונס במהלך מאסרה במחנה וגם לאחר השחרור.²³ סיפורה של שורדת שהנאצים ערכו בה "ניסויים רפואיים גניקולוגיים".²⁴ מאחר שמגדר לא היה מושג נהיר לי בתקופה זו, לא השכלתי לשרטט קו מפריד, בתחומים מסוימים, בין ההתנסות הגברית לזו הנשית במחנה. אך סיפורים אלו גותרו עמומים ומטרידים. נזכרתי ברשמי נערות מעצבים אלו כשהתחלתי את המסע לספר זה. כעת יכולתי לנסח לעצמי ביתר בירור, אילו שאלות הטרידו אותי. עד כמה הייתה ההתנסות במחנה התנסותו של "אדם עירום" אוניברסלי, ועד כמה היו בה הבדלים מגדריים? ומאחר שהנחתי את קיומם של הבדלים מגדריים־נשיים בהתנסות האנושית במחנה, ניסיתי לאפיינם

21 כך, לדוגמה, סיפרו לי ד"ש וי"ב על התנסותם במחנה אושוויץ III (בונה־מונוביץ).

22 א"ב סיפרה לי על התנסות זו. לדבריה, היה יתרון בהפסקת המחזור, שכן בבירקנאו לא סופקו אמצעים היגייניים מינימליים. זאת ועוד, היא הייתה עדה להשפלות קשות שסבלו נשים מצד הקאפו מאחר שהגיעו למחנה בתקופת המחזור החודשי שלהן, או שמחזורן לא פסק. כיוון שהגיעה למחנה בת 13 בלבד, היא לא התייחסה לחשש מפני אי־יכולת להרות בעתיד.

23 ב"פ תיארה בפניי את הפחד מפני ניצול מיני במחנה. לדבריה, פחד זה נותר בעיניו גם לאחר השחרור בידי חיילי הצבא האדום, מפני שגם אלו לא חסו על ניצולות המחנה.

24 סיפורה של ב"ג סבב בקיבוץ כסיפור רפאים. אנו הילדים התייחסנו לאישה אומללה זו כ"משוגעת הכפר", ובמובנים רבים כנבדלת משאר חברי הקיבוץ.

ולמקדם אגב השוואה שלהם להתנסות הגברית. שאלות אלו עומדות במרכזו של ספר זה.

ההיסטוריוגרפיה העוסקת ב"פתרון הסופי" היא מקיפה ובעלת חשיבות עצומה והיא ממשיכה להיחקר ולהיכתב. עברה – ועדיין עוברת – התפתחויות ושינויים רבים. עניינה חקר הנאציזם, האידיאולוגיה הנאצית, או כפי שהיא מכונה לעתים – ראיית העולם הנאצית; חקר המחנות, חקר "הפתרון הסופי", חקר מקומי, חקר עדויות והתנסות השורדים וחקר הדור השני והשלישי, וב-35 השנים האחרונות גם חקר המגדר. למרות זאת, עד כה טרם פורסם מחקר שהוקדש כולו לחקר התנסות הנשים היהודיות באשוויץ. ספר זה הוא הראשון שממפה ומאפיין התנסות זו.

בספר אראה שחיי הנשים במחנה אופיינו בשתי התנסויות השזורות זו בזו. הראשונה מקורה ב"מציאות המרסקת" של היהודים במחנה – התנסות כללית-אנושית, משותפת לגברים ולנשים כאחד. היא הורכבה מחוויות קשות של תהליכי דה-הומניזציה וריסוק ה"אני", פחד, רעב, קור, טרור, אי-ודאות, חוסר אונים ותחושת חידלון כללית – "לא בדיוק חיה, אך גם לא לגמרי מתה", תיארה איזבלה לייטנר (Leitner) את התופעה הקיצונית שבהתנסות זו, ההפיכה למזלמן.²⁵ ההתנסות השנייה הייתה בעלת מאפיינים מגדריים מובהקים ונבעה מהם ומהאידיאולוגיה הנאצית.

המשמעות המרכזית היא של חיים שמשתלבים בהם שני המגדרים.²⁶ הבנה עמוקה יותר של היסטוריית השואה, והיסטוריה בכלל, דורשת גישה הוליסטית יותר, "המכלילה את המרכיב המגדרי, את ההבנה שבמערכת הערכים המסורתית והמודרנית של אותה תקופה חלה הפרדה בין תפקידי הגבר והאישה, וההיסטוריון הוא שצריך לעשות את האינטגרציה. היום כבר רווחת הדעה, שרק האינטגרציה של הדברים מספקת את המשמעות והתובנה העמוקה של המציאות החברתית דאז.

25 Leitner 1978, 46

26 עופר 1996.

בלעדי המרכיב הזה לא נצליח להבין את המהלך העמוק של חיי היהודים בתקופת השואה – בגטאות ובמחנות".²⁷

במילים אחרות, בספר אראה שגם כאשר נשים וגברים חווים התנסויות שנדמות והות, הם זוכרים, מספרים, כותבים ומעניקים להם משמעות בדרך מגדרית.²⁸ כמו כן חשוב לזכור, שבמובנים רבים נרטיבים ממוגדרים אלה אף משמשים כלי להכנסת היגיון בעֶבְרו של היחיד, והם נובעים מצורך להצדיקו ולהעבירו נורמליזציה, זאת בשל תפיסות וסוציאליזציות מגדריות מוקדמות.²⁹

מרבית ניצולות המחנה לא כתבו – ובוודאי לא מסרו – עדות במהלך תקופת מאסרן. אסירה שנתפסה כותבת או מחזיקה ברשותה פיסת נייר או עיפרון, נענשה חמורות, לעתים במוות. ובכלל, מעֶבְר לאיסור, מתי יכלו לכתוב? היכן? באמצעות מה? ולמי מהן בכלל היו היכולות או הכוח? למתי מעט היו אלה וגם אלה, אך גם מי שכתבו במחנה, ברובן לא שרדו.³⁰ העדויות והספרים הראשונים על אודות החיים במחנה החלו להופיע בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, ומאז ראו אור בארבעה מחזורי פרסום עיקריים עד ימינו אנו. המוקדמים הופיעו ברוב המקרים בשפות המקור של הכותבות, שלעתים היו יותר משפה אחת: פולנית, עברית, סלובקית, יידיש, איטלקית, צרפתית וגרמנית. החל משנות ה־70 של המאה ה־20 רובם התפרסמו בעברית ובאנגלית. הקורפוס כולו מכיל אלפי עדויות ומאות כתבים של ספרות אוטוביוגרפית.

מעבר להבדלים בין הכותבות או מוסרות העדויות השונות – אישיות, קורותיהן במחנה ומצבן המשפחתי, גיל, רגישות, יכולת הבחנה, שפה, ביוגרפיה ועוד – ישנם מאפיינים חשובים המבחינים בין העדויות והספרים שפורסמו בתקופות

27 עופר, שם.

28 Bos, 2003, 31-33; עופר, שם.

29 Loftus et al., 1987, 64-85; Bos 2003, 34

30 לילי קשטיכר ציירה וכתבה במחנה ושרדה. בין היוצאים מן הכלל שכתבו "עדויות" במהלך מאסרם, ראוי לציין שלושה מאנשי הזונדרקומנדו – זלמן גראדובסקי, לייב לאנגפוס וזלמן לונגטל – שהצפינו את כתיבהם, לפני שנרצחו, באזור המשרפות. ראו: בער 1978,

השונות. כאמור, אפשר לחלקם לארבעה גלים כרונולוגיים: גל הפרסומים הראשון נמסר או ראה אור בשנים 1945-1948; השני בשנים 1952-1967; השלישי בשנים 1980-1999; ואילו הגל הרביעי החל בשלהי שנות ה-90 והוא נמשך עד ימינו.³¹ בניגוד לדעה הרווחת בציבור הרחב, ולהיעדרן הכמעט מוחלט של נשים מההיסטוריוגרפיה של השואה בעשורים שלאחר המלחמה, ספרי זיכרונות של נשים התפרסמו במספרים לא מבוטלים דווקא מייד לאחר המלחמה. למרות זאת ספרי הגברים הם הבסיס ההיסטוריוגרפי לחקר השואה ומסד הזיכרון הקולקטיבי על אודותיה.

ספר זה עושה שימוש הן בזיכרונות אישיים הן בזיכרונות קולקטיביים. הזיכרון האישי שנושאות הניצולות מתוך התנסות בלתי אמצעית שחוו בגופן ובנפשן הוא המסד הבסיסי. אין פירוש הדבר, כמובן, שהספר אינו מבוסס על מחקר היסטורי קודם, אלא שיוחד בו מקום מרכזי לדרך שבה בחרו הניצולות, במודע או שלא-במודע, לזכור את התנסותן ולספר אותה. לעומת זאת, הזיכרון הקולקטיבי נדון בספר כמי שמולו ובמסגרתו העידו וכתבו חלק מהניצולות. באופן זה, אירועי עבר שהן לא חוו באופן ישיר, אלא שמעו עליהם משורדים אחרים, חשובים לענייננו באשר לדרך שבה השפיעו המתווכים על עיצוב הזיכרון, ובעיקר באשר להתוויית הדרך המקובלת שבה יש לזכור את השואה ולספר עליה. במקרה הספציפי של חקר השואה, מתווכים אלו יכולים להיות גם שורדות ושורדים אחרים וכתביהם, היסטוריונים וחוקרים מתחומי דעת אחרים, ולא רק מתווכים ממערכות ממלכתיות. למעשה, המימוזיס שבין הזיכרון האישי והזיכרון הקולקטיבי הוא מעין מעגל נוסף של זיכרונות השורדות, והוא בולט בייחוד בהשוואה שבין הקורפוס המוקדם ובין הקורפוס המאוחר, בין עדויות וספרי זיכרונות שנכתבו בשנים 1945-1948 לבין כאלה שנמסרו או נכתבו מאוחר יותר. זוהי מעין מערכת של כלים שלובים, הפועלת באופן מתמיד בין זיכרון האישי של הניצולות לבין הזיכרון הקולקטיבי.

31 אין בכך לומר, כמובן, שבין גלי הפרסומים השונים לא נמסרו עדויות או פורסמו אוטוביוגרפיות, אלא שמדובר בגלים שמאופיינים בריבוי עדויות או פרסומים.

העדויות והספרים האוטוביוגרפיים של גל הפרסומים הראשון הם מקור היסטורי ייחודי חשוב ביותר, ויש להם מאפיינים בסיסיים אחדים. הם נכתבו תחת רושם ההלם הראשוני, וכמעט מבלי להיות מושפעים מכתבים אחרים. הוועות, הקשיים ומגוון ההתעללויות מופיעים בהם באופן בוטה בהרבה ו"ספרותי" פחות מאשר בחיבורים מאוחרים יותר. מופיעים בהם תיאורים לקוניים מאוד ו"שטוחים" לכאורה מבחינה רגשית, וכן עימות כן, כואב וחשוף עם מה שעולל המחנה ל"אני", לצד היעדר כמעט מוחלט של הלקאה עצמית, ומה שיכונה בהמשך "אשמת הניצול". השורדות אף אינן מציינות סיבות לכתיבת זיכרונותיהן, ואינן בכתיבתן לקחים או הרהורים פילוסופיים לסוגיהם, שמופיעים בעדויות ובספרי זיכרונות מאוחרים יותר. כמו כן, דומה שהנשים שכתבו את ספרי הזיכרונות המוקדמים³² לא סבלו מן העכבות אשר אפיינו בהמשך חלק מן הניצולות שמקורן בין היתר בכך שהשיח על אודות השואה נכתב ועוצב כנרטיב גברי בעיקרו,³³ וחלקן אף היו מעורבות בספירה הציבורית גם לפני המלחמה.³⁴ נוסף על כך, חלק מהכותבות שפירסמו בתקופה זו היו אסירות בעלות מעמד טוב יחסית בחיי המחנה, ובשל כך יכלו להשפיע במידת מה על גורלן שלהן ושל אחרות. עובדה זו אף סיפקה להן עמדת תצפית רחבה יותר על חיי המחנה כמו גם יכולת

32 על אף שהדיון כאן בדבר מאפייני גל הפרסומים והעדויות הראשון תקף לשתי הסוגות, יש לציין הבדל חשוב אחד: בשעה שלגבי ספרי הזיכרונות יש משתנה רלוונטי של סוגיית היציאה לספירה הציבורית עם פרסומם, מוסרות העדויות לא פנו בהכרח לקהל קוראים ציבורי עלום, וייתכן שלעיתים תפסו את עדותן כמסמך היסטורי שכלל לא עתיד להיחשף ברמה הציבורית.

33 היו, כמובן, יוצאות מן הכלל. שתי הסופרות החשובות – שרלוט דלבו (Delbo) הנחשבת קלאסיקנית בנושא ואינה נופלת בחשיבותה מפרימו לוי, ואיזבלה לייטנר (Leitner) – אשר סיימו לכתוב את ספריהן מייד לאחר המלחמה, לא הוציאו אותם לאור אלא בשנות ה־60 וה־70, בהתאמה. סופרות אלו הביעו חשש גלוי מפני היציאה לספירה הציבורית, וכן חשש כי ספריהן אינם "טובים מספיק".

34 כך, למשל, גינלה פֶּרל שימשה רופאה לפני המאסר במחנה ובמהלך שהותה בו; אולגה לנגייל שימשה אף היא רופאה לפני המחנה ובמהלך מאסרה, וכן השתייכה למחתרת המחנה; רעיה כגן עבדה בשלוחה של המחלקה הפוליטית, מחלקת הרישום, שהייתה אחראית על רישום מקרי המוות במחנה; ליאנה מילו הייתה עיתונאית ומורה ופעילה במחתרת האיטלקית האנטי־פשיסטית; לוציאנה ניסים הייתה רופאה ופרטיזנית.

לשמור על "חופש פנימי" מסוים, שאיפשר הישרדות "בריאה" יותר בשל תחושת הבחירה היחסית שנותרה להן.³⁵

אמינותו הגבוהה של הקורפוס המוקדם נובעת לא רק מן הקרבה הכרונולוגית לאירועים, אלא גם מכך שהנשים שתיארו אותם הושפעו פחות מדעות ומתגובות שונות שרווחו לאחר המלחמה, ובהמשך היו חשופות פחות לתפיסת השורדים כ"צאן לטבח" ולהאשמות שונות שהופנו כלפיהן, כגון שימוש במיניות הנשית לצורך הישרדות. עדויות וספרים אלו אף לא הושפעו כמעט מן הדרך שבה עוצב הזיכרון בשנים מאוחרות יותר, אשר התוותה את האופן המקובל, חברתית ומגדרית כאחד, שבו יש לזכור, לכתוב ולספר על השואה. הכותבות או מוסרות העדויות, רובן, איבדו את כל משפחתן והן עדיין אינן בעלות משפחות 'חדשות' ובעיקר ילדים, עליהם יש להגן ובהם יש להתחשב. בהקשר זה חשוב לציין, שמאפייני החיבורים המוקדמים שנדונו לעיל דומים למדי כאשר אנו עורכים השוואה בין כתבי נשים לכתבי גברים.

יש דמיון ושוני בין הספרים והעדויות המוקדמים לבין גל הפרסומים השני, במהלך שנות ה-50 וה-60. דיוק היסטורי יחסי מופיע בשני הגלים.³⁶ בספרים אלו מציינות הכותבות, שהן כתבו את זיכרונותיהן לאחר שחיהן חזרו במידת מה לתואי "נורמלי", והן חשו צורך לפרוק את משא העבר. תמונה מורכבת יותר עולה כשבודקים את הספרים והעדויות שראו אור או נמסרו בתקופה זו בישראל. במהלך שנות ה-60 חלה עלייה בפרסומים של גברים ונשים כאחד בתגובה - מיידית או מאוחרת - למשפט אייכמן שהתנהל בשנים 1961-1962. ההדים הרבים שעורר קשורים במידה רבה לכך שבפעם הראשונה דיברו ניצולי השואה בפומבי מתוך לגיטימציה חברתית-לאומית, ודעת הקהל בישראל נחשפה לעדויות ולסיפורי חיים לא מוכרים.³⁷ המשפט פרץ סכרים רגשיים

35 Pawelczynska 1979, 127

36 ראו לדוגמה: Weiss; Nomborg-Przytyk, 1985; Sternberg-Newman 1963; Hart 1961; 1961; בירנבאום 1983 (הספר ראה אור במקור בפולנית בשנת 1967).

37 יבלונקה 2001, 175-189.

וחברתיים אצל ניצולים והרחיב את היקף כתיבתם של ספרי זיכרונות ומסירת עדויות.³⁸

מוסרות העדויות בקורפוס השלישי, מהשנים 1980–1999, מציינות פעמים רבות את ה"סיבה" לפרסום זיכרונותיהן: למען הזיכרון; כדי שלא תשנה עוד שואה; החשש פן זכר עברן יאבד לחלוטין; בשל לחצים של בני משפחה ובשל קריאה בספרי זיכרונות של ניצולים/ניצולות אחרים.

כמו כן, בניגוד לגל הראשון של הפרסומים ומסירת העדויות, ובאופן חלקי גם בהשוואה לגל השני, אפשר למצוא בקורפוס השלישי דיון ביקורתי יותר, שממנו עולים מחשבות ולקחים על השואה, כמו גם הרהורים על אודות נושאים כגון הקמת משפחותיהן, חשיבותה של מדינת ישראל כהגנה מפני שואה נוספת, רוע וטבע האדם, ולעתים התייחסויות לזכויות חירות הפרט ולחשיבותן העצומה, ליחס ל"אחר" ולשאיפה לשלום. בחלק מספרים ועדויות אלו ישנם אי-דיוקים באשר לתיאור האירועים ההיסטוריים, אך נראה כי אין זאת רק בשל הזמן שחלף מאז המלחמה, אלא גם בשל השרשה של קונבנציות מסוימות אשר עיצבו את זיכרון השואה ואת הדרך שבה "יש" לספר עליה. באשר לעדויות הנגבות, נמצא בשלב זה גם את התבססות הקונבנציות של דרך הריאיון על ידי המראיינים, כולל פעמים רבות של קטיעת הניצולים, "תיקון" סיפורם ו"החזרתם" לאופן הסיפור ה"מקובל".

תופעות אלו קיימות בעיקר בחלקים מאוספי קרן השואה ויד ושם, שהם אוספי העדויות הרחבים ביותר, אך כמעט שלא באוסף פורטנוף לעדויות השואה באוניברסיטת ייל, שם הוקם ב-1979 ארכיון העדויות על ידי הפסיכיאטר, חוקר הטראומה ושורד השואה דורי לאוב, העיתונאית לוראל ולוק (Vlock) וחוקר הספרות וספרות השואה ג'פרי הרטמן, שהיה אף חבר מפתח בהקמת הארכיון. באוסף זה נגבו העדויות באופן מודע מתוך כוונה לאפשר לניצולים לספר על התנסותם תוך התערבות מינימלית של המראיינים, עם מעט מאוד קווים מנחים

וכזרם תודעה של סיפור טראומטי.³⁹ בהתאם לכך ניכר בספרים ובעדויות אלו אף דמיון סגנוני מסוים, שלא אפיין את העדויות והספרים המוקדמים יותר, אשר בהם לא היה לכותבות קורפוס מוסדר ממנו יכלו להתרשם ולקבוע סגנון כתיבה. על־פי תפיסתן העצמית של השורדות, הרושמות את דברי הימים שייחרטו בזיכרון הקולקטיבי, וממקום שבו כבר בעלות משפחות, ואף מושפעות מדרך הכתיבה על השואה, כפי שהותוותה – מתוך מודעות זו הודרו, פעמים רבות, מכתבי העדויות התנסויות הקשורות לניצול מיני, או פרקטיקות של "מין תמורת מזון" כאסטרטגיית הישרדות.

בין הקורפוס המאוחר, הרביעי, שמ־1999 עד ימינו לבין קורפוס העדויות והספרות האוטוביוגרפית המוקדמים ניכרת קרבה מעניינת מפתיעה מעט, בעיקר ב"שובם" של נושאים שהופיעו בעדויות המוקדמות ו"נעלמו" עם השנים. הרצון שהאירועים יזכרו כפי שהיו, ופחות התייחסות לדרכים שבהן "מקובל" לדבר על השואה, כמו גם לשאלות "מה יחשבו". במובנים רבים אפשר למצוא את אותה דחיפות, אותה פְּהִילוּת, לספר את הסיפור "כפי שהיה", בעדויות המאוחרות כמו במוקדמות. גם אם בעדויות המאוחרות יש לעתים עיבוד יתר, המציין התרחקות בזמן ובנפש מן המגע הישיר עם ההתרחשות ההיסטורית, הרצון להותיר עדות על ה"אירוע ללא־עד", אירוע שעצם טבעו היה להכחיד את העדים לו, שב ביתר עוצמה. בעדויות השואה המוקדמות אנו מוצאים הבנה וצורך אנושיים עזים, נואשים, שיבינו, ידעו ויזכרו.

כאמור, בקורפוס המאוחר ניכרים המרחק מהאירועים וסוג של עיבוד רגשי וקוגניטיבי. הן נמסרו על ידי שורדים שעברו מעגל חיים שלם, ואם נולדו להם ילדים, הם כבר בגרו. במובנים רבים הם חיים בחברה, בישראל ובעולם, שונה

39 כך, למשל, כתב הנרי גרינשפן, מראשוני החוקרים שגבו עדויות כבר בשנות ה־70: "כשהתחלתי לראיין ניצולי שואה בשנות השבעים, המודל הרווח לאיסוף עדויות ניצולים טרם היה בנמצא. כך נוצרה ההזדמנות 'להמציא' מודל שכזה תוך כדי העבודה שלי ושל הניצולים. הגישה שפיתחנו – המאופיינת בראיונות מרובים ובחזרה לראיונות מוקדמים יותר כדי לחדד את ההבנה והשותפויות המתפתחות שנוצרו תוך כדי החקירה – אינה דומה מאוד למה שהפך לפורמט של ריאיון גביית העדות הקונבנציונלי". Greenspan et al 2014.

מאוד ביחסה לשורדי השואה ולשואה, כזו שיכולה להכיל מעט יותר, ובעיקר לשפוט פחות, אותם ואת חייהם. הגם שהשורדים שעוד נותרו הגיעו לערוב ימיהם. עדויות מאוחרות אלו שבות ומעלות נושאים שהיו שתוקים וכואבים מדי, ובוצר בהם הרצון העז שידעו מה "היה באמת".

פרקי הספר משקפים נושאים מרכזיים אלו, והם נעים על הציר שבין ההתנסות המשותפת לגברים ולנשים במחנה לבין ההתנסות הנשית הייחודית. הפרק הראשון מתאר את המסע למחנה, הסלקציה והמעבר ב"סאונה". כאן ניכרות התנסויות משותפות ודומות של גברים ונשים לצד דגשים על ייחודה של ההתנסות הנשית. כך, למשל, המסע למחנה היה חוויה דומה למדי עבור נשים וגברים, שלא הוכתבה על ידי מאפיינים מגדריים באופן כללי, ובפרט כאלה שמגולמים בראיית העולם הנאצית. לעומת זאת אציג בהרחבה, כיצד כבר עם הירידה מקרונות המשא לרציף שבו נערכה הסלקציה, נבדלו ההתנסות הגברית והנשית זו מזו באורח חד־משמעי. כאן ניצבו נשים וילדים יהודים מול מאפייניה המגדריים של ראיית העולם הנאצית כמו גם הסקסוּם שבה, שראו באישה – ובעיקר באם היהודייה – אחראית לדורות היהודים הבאים וחיונית פחות ככות עבודה. בשל כך נשלחו לרצח מידי יותר נשים וילדים מאשר גברים.⁴⁰ בהמשך הפרק אנתח, אגב השוואה להתנסות הגברית, את ההתנסות הנשית ב"סאונה" – "פס הייצור" שאליו נכנסו הבאים כבני אדם, וממנו יצאו כאסירות ואסירים נטולי זהות ושם. התנסותם של הגברים ב"סאונה" הייתה כמובן טראומטית, אולם בהתנסותן של הנשים היו מאפיינים מגדריים בולטים – זהותן נפגעה קשה יותר מזו הגברית, והן סבלו השפלות קשות שרוב הגברים לא נאלצו לעבור, כמו התפשטות מול גברים ומגוון פרקטיקות של ניצול מיני.

הפרק השני יעסוק בצערות היהודיות הסלובקיות – היהודיות הראשונות שגורשו לאשוויץ בגירושים המוניים. הן הראשונות שהגיעו למחנה הנשים, חנכו אותו, הראשונות בגיא ההריגה.

פרקים שלישי עד חמישי יתמקדו בנושא הפיזיולוגיה והמגדר. יידונו בהם נושא ההיגינה, המחזור החודשי, ההריונות והלידות. בפרק השלישי מוצגים היבטי החוויה הנשית במחנה שנבעו מהפיזיולוגיה הנשית ומראיית העולם הנאצית, ונטען כי המוות, ולמעשה הדרך אל המוות, העידו על מאפיינים מגדריים, פיזיולוגיים ואידיאולוגיים. כן יידון נושא הפסקת המחזור החודשי, על הפחדים העזים שעורר כמו גם על ה"יתרונות" שהיו בו.

הפרק הרביעי יידון בגורלן של נשים יהודיות הרות במחנה, שהנאצים ראו בהן "אימהות בלתי-ראויות", ובילדיהן – "ילדים שאינם ראויים להיוולד ולחיות". נשים הרות ותינוקותיהם נידונו למוות אפוא או ל"ניסויים רפואיים" אכזריים. עקב כך, בניסיון ולהציל ולו את האימהות, התפתחה במחנה פרקטיקה שבמסגרתה אסירות יהודיות, רובן רופאות או אחיות, ביצעו בנשים אלו הפלות או לידות מוקדמות. הפרק יבחן את ההחלטות הקשות שהיו כרוכות בבחירה זו, ואת חייהן של הנשים ומבצעות הלידות וההפלות לאחר השואה.

הפרק החמישי יעסוק בהרחבה בנושא הניצול המיני במחנה ובפרקטיקות שלו. יוצגו בו אף שתי גישות מחקריות לנושא, כמו גם העובדה שהוא זוכה לעיסוק אינטנסיבי בשנים האחרונות. בהקשר זה אציג גם את השיעון, שפרקטיקות הישרדות של "מין תמורת מזון" הופיעו בעדויות ובספרים המוקדמים בניגוד לתקופות מאוחרות יותר, ואבדוק מדוע הבחנה זו לא נדונה עד כה במחקר.

הפרק השישי נושא חיי היומיום מנקודת מבט מגדרית, והוא סוקר לעומק את תנאי ההיגינה, משמעות הרעב ומערכות היחסים בין האסירות. אשר לסוגיית הרעב, בניגוד מסוים לנאמר במחקר על נשים ושואה עד כה, אראה שנשים כמו גברים נאבקו בו מאבק הישרדות קשה ואכזרי; שנשים לא התמודדו עימו באופן "מוסרי", "טוב" או "הוגן" יותר. כמו הגברים, חלקן נלחמו מלחמה נואשת להשגת מזון בלא התחשבות בנורמות המוסר שמחוץ לאושוויץ, אחרות אימצו את ה"מוסר" של אושוויץ, וישנן אף מי שניסו לשמר ערכים מוסריים מהעולם שמחוץ למחנה. בספר שלפנינו אכן נטען שבשל סוציאליזציות מוקדמות נשים התמודדו עם הרעב אחרת מגברים, אך אראה כי ההבדלים המגדריים האלה ניכרים בעיקר בדרכים שבהן שני המינים זכרו אותו וכתבו עליו. בדומה לכך, גם

פרקטיקת הקמתן של "המשפחות החלופיות" לא הייתה בהכרח – בניגוד לטענות החוזרות במחקר – בעלת מאפיינים מגדריים שמבוססים על סוציאליזציות נשיות מוקדמות או על כך שנשים חונכו להיות "מטפחות", אלא אף היא קשורה בעיקר לאופן שבו ממוגדר הזיכרון.

בפרק השביעי אעסוק באימהות וביחסי אימהות-בנות במחנה. האימהות תוצג כמקום של התמודדות נשית ייחודית הן בשל מקומן של האימהות היהודיות באידיאולוגיה הנאצית, הן בשל תפיסתן העצמית של האימהות כמו גם תפיסות חברתיות בנושא, בחברת המוצא שלהן. כאן אף אראה, שאם אכן קיימים נושאים שממעטים לדבר עליהם באשר לשואה, הרי הם אלה הקשורים לאובדן ילדים, ולאו דווקא לניצול מיני כפי שהוצג בדרך כלל במחקר. יחסי אימהות ובנות יסמנו את חילופי התפקידים בין חברי המשפחה, כמו גם את ההבדלים בהקשר זה בין ילדות ונערות מבוגרות יותר לבין אימותיהן.

הפרק השמיני עוסק בסיפורן של רוז'ה רובוטה (Robota) ושל מלה צימטבאום (Zimetbaum), והוא מציג סיפור גבורה בראי המגדר. הפרק נראה, לכאורה, חריג בספר. צימטבאום, היהודייה הראשונה מבין שלוש שברחה מאושוויץ, נתפסה והוצאה להורג. רובוטה, חברת מחתרת וממניעות מרד הזונדרקומנדו במחנה. אולם דווקא בשל הייחוד של סיפוריהן, הן הפכו לחלק מדברי ימי המחנה והוזכרו ברבים מהספרים והעדויות של נשים על אודותיו. בדרך זו משלים סיפור חריג של גבורה את סיפור ההישרדות, או המוות. התנסותן ומעשיהן הם מה שאכנה "סיפור נגדי משלים" או "התנסות נגדית משלימה". על רקע תיאור חייהן ומותן נחשפים מוטיבים מרכזיים בהתנסות הנשית במחנה, בהם השפעת המציאות על נפשן וגופן של האסירות.

הפרק התשיעי והאחרון מתרכז בנושאי השחרור והחזרה לחיים על המאפיינים המגדריים הקשורים בתהליך זה. בשעה שימי השחרור הראשונים מתוארים, וככל הנראה אף נחוו ונחרתו בזיכרון, באופן דומה למדי על ידי גברים ונשים – מלבד העובדה שנשים חששו יותר מפגיעה מינית מצד חיילי הצבא האדום – הרי שהשבועות, החודשים ובכלל החיים שלאחר השואה מציגים הבדלים מגדריים. אין ספק שחשיפה לטראומה מתמשכת, היעדר סוציאליזציות חברתיות תקינות

וקטיעת רצף התבגרות רגיל שיאפשר את יצירתו של עצמי בריא, הותירו חותמם על נשים וגברים כאחד. יחד עם זאת, כל אלה באו לידי ביטוי אצל ניצולות רבות במאפיינים מגדריים. על אף שאין מחקרים רבים בנושא, אני מסיקה שקשיים שחוו הנשים התבטאו בעיקר בכל הקשור לנושאים של אימהות, גידול ילדים ותפיסות עצמיות וחברתיות של נשיות. כמו כן הם השפיעו על אופן המגדור של הזיכרון. במובנים אלה, כשם שההתנסות בחיי המחנה הייתה שונה עבור גברים ונשים, כך גם חזרתם לחיים.

ברצוני להסב את תשומת הלב לכמה מגבלות וגבולות בספר שלפנינו, המבוסס על מחקר העוסק במקום אחד, אושוויץ, ובנשים היהודיות שהיו אסורות בו. הוא אינו עוסק במחנות אחרים או בחייהן של אסירות לא־יהודיות. הוא אף אינו מציג את ההתנסות הגברית במחנה. ביחס למחנה עצמו, מסד המחקר מבוסס על מקורות גרמניים ראשוניים בני התקופה ועל מחקרים נוספים, וכעבודת ההיסטוריון משולבים בו מקורות ראשוניים כמו יומנים, עדויות בנות הזמן, מכתבים ומסמכים נוספים, ספרות אוטוביוגרפית ועדויות.

יש לתת את הדעת על כך שהספר בוחן את האופן שבו נשים תפסו את התנסותן במחנה וכיצד הן תיארו וזכרו אותה. כלומר הוא נסמך על התנסותן של שורדות אשר העלו את זיכרונותיהן על הכתב. ולכן, יש לזכור כי בכך נותרות מחוץ למסגרת הנשים שלא כתבו או שלא מסרו עדות, וכמובן הנשים שלא חזרו כדי לספר את סיפורן. למעשה, מרבית שורדי ושורדות השואה לא מסרו עדות כלל. זאת מאחר שמהותה של השואה הוא אין, ואנו מספרים את סיפורם של המעטים ששבו בחיים, ואילו ההתנסות האולטימטיבית בשואה, זו של רצח ומוות, הייתה גם האחרונה, ולכן לא נוכל לקבל תמונה מלאה יותר של חוויית אושוויץ, אולי התמונה האמיתית של ההתנסות.

כמו כן, קראתי חלק ניכר מהקורפוס המקיף של עדויות וספרי זיכרונות שבידנו, אך כמובן לא את כולו. חשוב אף לציין שלמרות הניסיון לרשטט נרטיב רחב ומקיף, הרי כשם שאנו יכולים להצביע על חוויות כלליות המשקפות התנסות אנושית כמו גם מגדרית רחבה, חוויות החיים במחנה – כפי שנכתב ויורחב לאורך

הספר – נבדלו מאדם לאדם בהתאם לאישיותו, זיכרונו והתנסותו האישית, ולא רק בהתאם למגדרו.

בספר מופיעים קורפוס עדויות וספרי זיכרונות רבים המבוססים על קולות אנוש בגוף ראשון המעידים על התנסותם. על אף שכל העדויות המופיעות בו הותרו למחקר ולציטוט על-ידי העדים, וספרי הזיכרונות המוזכרים ראו אור, היו מקומות שבהם בחרתי לציין את שמות השורדות והשורדים בראשי תיבות ולא בשמם המלא. נהגתי כך במקומות שבהם חשתי שהעדים אינם מודעים באופן מלא לכך, שסיפוריהם אולי יפורסמו באחד הימים באופן פומבי יותר מן הארכיון; ובעדויות שלגביהן חשבתי שאיני יכולה לתת תמונה מלאה ובעלת קונטקסט ביחס לחיי המחנה, וכך עלולה להיווצר תמונה בעלת צביון שיפוטי שאינה מתפקידם וממקומם של היסטוריונים.

למרות מגבלות אלו ניסיתי להציג באורח אמין ככל האפשר פרקים מחייהם של אסירות ולעתים אסירי המחנה באושוויץ. "האדם העירום" שבו דנתי בראשית המבוא יקבל כעת, כך אני מקווה, קווי מתאר מורכבים יותר, שיהיו שילוב של מגדר, גוף וזיכרון. בבסיס התנסותו יהיה אדם זה יהודי נטול מין ומגדר, "תת-אדם" שנועד להשמדה, מי שעליו להיעלם כדי ליצור חברה "טובה" יותר, כדי שהאוטופיה החברתית הנאצית תוכל להתקיים. אך מעבר לאדם זה שהוטל לתוך מציאותו המרסקת של המחנה, אנסה להציג כמיטב יכולתי, מה היה פירוש הדבר להיות אישה יהודייה באושוויץ.